

Ali, to je samo deo istine. Jer, raspoloživo vreme, kao neradno vreme, ne može biti apsolutno u funkciji rada, radnik nije ne-čovek *in toto*; zato je raspoloživo vreme slobodno vreme onoliko koliko je »prostor za ljudski razvitak«, koliko je vreme stvaranja, kreacije, samopotvrđivanja radikalnim ljudskim potrebama.

Naravno da radikalizacija potreba — u vezi sa stanovištem slobodnog vremena — nije jednosmerna: najpre radikalizacija potreba kroz slobodno vreme, u njegovom krilu, pa zatim ka radikalizaciji rada, oslobođenju od rada, »odstranjenju rada«. Ovo stanovište je, u napred naznačenom kontekstu, kao deo istine, naravno ispravno. Ne samo u univerzalnom smislu, kao »velika povijesna strana kapitala«, nego i konkretno-empirijski, u nizu pojedinačnih slučajeva: bavljenje kreativnom, stvaralačkom delatnošću unutar slobodnog vremena (najčešće) određuje pojedincu karakter delačnosti (naročito u budućem) u evidentnom šareniju zanimanja, njegov društveni položaj, ljudski habitus uopšte, itd.

Ali nema istinski slobodnog vremena bez promena u karakteru rada (njegove kontrakcije, minimalizacije i, na kraju, odstranjenja), a promena u karakteru rada već upućuje i već izražava potrebu da se sam rad menja, potrebu menjanja rada i menjanja radom. Zar promene u karakteru savremene tehnologije rada nisu dovele samo radništvo pred formulaciju smisla, načina i dometa (klasne) borbe, pred radikalizovanu artikulaciju svojih potreba i postavljanje prostora radikalnih potreba, kao neprestani izazov?

To što sadržaji radnog i slobodnog vremena kontinuirano menjaju položaj uzroka i posledice, uslovljeno je, uopšte, njihovom relacijom. Ali kada ne budu postojali kao relati, kada ta relacija bude stvar (pred)istorije, neće biti ni potreba reproducovanih radnim vremenom, nasuprot i pored onih koje proizilaze iz slobodnog vremena. Vreme će biti ljudsko vreme, a potrebe u celini ljudske, radikalne.

NAPOMENE:

¹ Uporedi tekst Jean Zieglera, *Društveno vreme industrijskih društava u usponu*, »Kulturni radnik«, 4/71, str. 121—139., koji prezentira kategoriju društvenog vremena s obzirom na specifična iskustva nekih afričkih plemena.

² Karl Marks, *Temelji slobode* (izbor iz *Grundriesse*...), Naprijed, Zagreb 1976, str. 287.

³ Ibid., str. 296. i dalje.

⁴ Ibid.
⁵ Naravno da je Marks zapazio i drugu stranu slobodnog vremena: »Slobodno vrijeme — koje je dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj subjekt on tada ulazi u neposredan proces proizvodnje. Taj je proces u isti mrah disciplina, u odnosu na nastajućeg čovjeka, i djelatnost, eksperimentalna nauka, materijalno stvaralačka i opredmećujuća nauka u odnosu na nastalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva. Ibid., str. 301—302.

⁶ Up. Ibid., str. 135, 285—286

za čovekov prostor¹

dušan prodanović

Otuđenje čovjeka, uopće svaki odnos u kojem se čovjek nalazi prema samome sebi, ostvaruje se i izražava tek u odnosu u kojem se čovjek nalazi prema drugim ljudima.²

Na kraju prošlog veka i početkom ovog, pojedina ljudska naselja, urbane aglomeracije kapitalističkog sveta, postaju polovi izrazite koncentracije velikog broja stanovnika. Urbana eksplozija dovele je mnoge gradove u traumatičnu, kancerogenu situaciju, koja se najdrastičnije manifestovala na planu kvaliteta života, stanovanja, najširih radnih slojeva.

Otuda poruka kongresa »urbanista progresista«³, održanog u Atini 1933. godine, o neophodnosti planiranja zdravije i kvalitetnije životne sredine, s više sunca, zelenila i prostora u ljudskim naseljima, ima svoju duboko humanu dimenziju. Matenjali ovog kongresa temelj su teksta *Atinska povijela*, u kojoj se, slobodno možemo reći, stanovanje ističe kao centralni problem urbane misli i prakse.

Povelja i njene ideje proizvod su odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa, kao i uslovi stanovanja koje kritički pokušavaju da prevaziđu. Ujedno su zatećeni društveni uslovi, iskazani kroz klasne interese i potrebe, jedino mogući okvir njihovog opredmećenja, materijalizacije.

Pogledajmo koji se interes kapitalističke klase i do kojih granica vezuje za unapređenje kvaliteta života, stanovanja radnika.

Razvojem kapitalističkog sistema svako dalje povećanje viška vrednosti uslovljeno je porastom produktivnosti rada. Zato su kapitalisti životno zainteresovani za zdravog, sposobnog radnika, ali ne za radnika kao konkretnu ličnost, jedinku, nego za radnika uopšte, radnika kao apstraktну ličnost, prototip, koji je stvaralač viška vrednosti. Sve ono što je usmereno ka povećanju radnih sposobnosti eksplorisane klase, odgovara interesu i potrebama kapitalista, ali do materijalnih okvira koje oni sami, kao vlasnici sredstava za proizvodnju, određuju, diktiraju. Svako prelaženje tog limita znači »prelivanje« profita, vraćanje viška vrednosti u ruke onih koji su ga i stvorili. »Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstava, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu.«⁴

Na drugoj strani imamo organizovanu borbu radničke klase usmerenu ka preuzimanju sredstava za proizvodnju u svoje ruke. Ta borba nalazi svoj izraz i na području pitanja podizanja kvalitete života, stanovanja radnih ljudi, a mogući nivo kvaliteta života jasno im je određen njihovim mestom u kapitalističkom sistemu proizvodnje.

Možemo ipak reći: bez obzira koliko su im to bile name-re ili ne, ideje »urbanista progresista« imale su svoju realnu osnovu i u interesu i potrebama kapitalističke klase.

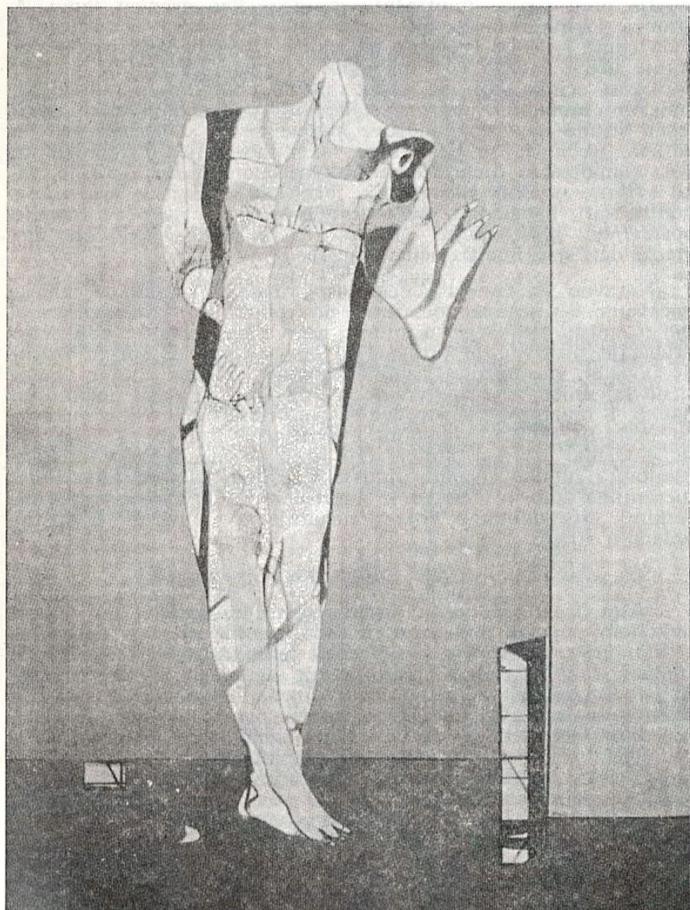
Ukazali smo na to kako kapitalista gleda na radnika, njegovu ličnost, pa nam ostaje da razmotrimo i poimanje »urbanista progresista« o čovjeku, njegovoj ličnosti, njegovim stvarnim potrebama.

U *Atinskoj povijeli* piše da se život »razvija samo u onoj meri u kojoj se uskladjuju dva kontradiktorna principa koja rukovode ljudskom ličnošću: individualno i društveno«⁵ i insistira da je »puni procvat ličnosti u okvirima društvenosti.«⁶

Ovde su ljudska ličnost, individualno i društveno postavljene u prvi plan. Razmotrimo samo to: o kakvoj ličnosti je tu reč, o kakvom čovjeku?

On je »istovetan na svim širinama i u okrilju svih kultura, čovek je, sa Le Korbizjeom određen skupom poznatih psihofizioloških konstanti, koje su otkrili kompetentni ljudi (biolozi, lekari, fizičari i hemičari, sociolozi i pesnici).«⁷

Mada »urbanisti progresisti« govore o različitim uticajima i kulturnim sredinama, njihove brojne realizacije širom sveta nisu potvrdile te stavove. Naprotiv, polazeći od hipotetičnog čovjeka, multiplicirajući njega i njegove potrebe, oni produžuju tipske sredine, koje su na makro i mikro planu isto toliko odraz bezličnosti, kao i multiplicirani hipotetični čovek od kojeg polaze. Očigledno je da takve sredine teško mogu odraziti način života svojih korisnika, jer se u procesu planiranja nije ni pošlo od njih kao konkretnih ličnosti, njihovih stvarnih po-

treba, interesa i želja, od njihovog načina bivstvovanja. Ovde je urbanizam govorio u ime čoveka, ljudi, umesto da oni sami govore u svoje ime.

Odakle onda, i čemu, ideja o hipotetičnom čoveku, i to još »kompetentno«, naučno fundirana »skupom poznatih psihofizioloških konstanti« čoveka?

Verovatno smo blizu istine kada tvrdimo da je »urbanistima progresistima« bilo sasvim jasno da se postojeće društvene suprotnosti samim procesom planiranja ne mogu prevazići. Ali bi isto tako bilo naivno verovati da je, kao odraz i echo tog saznanja, ideja o hipotetičnom čoveku izražavala stav o potrebi jednakosti ljudi.

Količko onda ta ideja znači služenje interesima vladajuće klase, a koliko odražava stvarne interese i potrebe samih »urbanista progresista«?

Ne znači li, u stvari, »saškrivanje« iza naučno ustanovljenih »psihofizioloških konstanti, koje su otkrili »kompetentni ljudi«, u suštini elegantno eliminisanje radnika, kao aktivnih učesnika iz procesa planiranja i zadržavanje tog monopolisa isključivo za sebe, »kompetentne stručnjake — specijaliste?«

Nije li ta ideja odraz, emanacija narastajuće snage i moći savremene države, njenog tehnobirokratskog suštastva? Zato, nismo li najbliže istini kada osnovu ove ideje tražimo i nalazimo u sprezi interesa vladajuće kapitalističke klase i osnažene birokratske i tehnokratske strukture (stručnjaka specijalista) u cilju očuvanja stečenih pozicija?

Mislimo da na osnovu iznetog možemo konstatovati, podvući, izvesnu sličnost između apstraktnog radnika (stvaraoca viške vrednosti) kakvim ga vidi interes i potreba kapitaliste, i hipotetičnog čoveka, čoveka prototipa »urbanista progresista«.

Recimo, ponovimo i to: kapitalistima u potpunosti odgovara stav da se za radnike gradi na naučnim osnovama i moderno. Jer, šta se radniku može, u datom trenutku, više ponuditi, dati, do sredina koja je planirana i građena na naučno utvrđenim i prverenim, modernim osnovama.

Pored »kompetentno« utvrđenih »konstanti« čoveka, neophodno je istaći: »Ključna ideja, ona koja leži u osnovi progresističkog urbanizma, to je ideja modernog.«⁸ Industrija i avantgardna umetnost su osnove tog modernizma, a on se opredmećuje u strogoj i racionalnoj estetskoj konцепцији.

Odraz tog racionalizma su i »zone« sa svojom monofunkcionalnošću, hladno shematisovanom ortogonalnom prostornom strukturom (podiju se visoke zgrade), pa je i sam čovek, njegovo mesto u prostoru koordinatno određeno. Dalja podela »zona« na manje »zone« jasno sugerise klasnu, socijalnu differencijaciju i segregaciju kapitalističkog društva (a na ovaj način locirane centralne funkcije još više podiju cene zemljišta u svojoj »zoni«).

Fransoaz Šoe je na jednom mestu veoma oštra: »Najzad, aglomeracije progresističkog urbanizma su mesta prinude. I ovde odgovara jedna karakteristična reč: efikasnost. Ona kao vrednost opravdava kruto određivanje životnog okvira. Nepovratno određena ukalupljenoj svakoj ljudske aktivnosti u prostorne oblike simbolizuje ulogu tog urbanizma, koji se ne može upečatljivije predstaviti no što ga je ocrtao sam Le Corbusije. Ništa više nije protivrečno... svako, postavljen u redu i hijerarhiji, zauzima svoje mesto.«⁹

U jednom strogom (ortogonalnom) koordinatnom sistemu, svaka tačka je u potpunosti određena, locirana, pa je i element kontrole lakši. Da li takvi prostori, prostori kontrole, odražavaju pomenuto narastanje i jačanje savremene kapitalističke države, tehnobirokratskog etatizma? Ili su tako planirani i izgrađeni prostori, u datim uslovima, ujedno i najjeftinija moguća rešenja?

A možda je deteritorijalizacija prostora, uklanjanje ulice, zatvoreni blokovi i stvaranje oslobođenih, razgrađenih, rasplinutih prostora, u stvari davanje, vraćanje slobode ljudima, njava novih odnosa, odnosa međusobnog poverenja i saradnje ljudi, gde čovek nema šta da skriva od čoveka (pa stoje jedan naspram drugog jasno k'o na danu)?

Videli smo od kakvog čoveka u procesu planiranja polaze »urbanisti progresisti«, i to da su se njihove duboko humane ideje, o potrebi za više sunca, zelenila i prostora, za zdravljom životnom sredinom, mogle jedino opredmetiti kroz urbanu matricu koja odražava date društveno-ekonomske odnose.

U prvim godinama iza drugog svetskog rata, kada smo intenzivno obnavljali ratom razorenou i opustošenu zemlju, niti je bilo dovoljno vremena, niti smo imali dovoljno stručnjaka da bismo stvarali našu novu, autohtonu teoriju urbanističkog planiranja.

I nešto docnije, pod teretom sve većeg stepena urbanizacije, velikog migracionog pritiska na gradove, naši planeri, urbanisti (u stvari, arhitekti) bili su okrenuti, pre svega, rešavanju i razrešavanju akutnih i aktuelnih problema svakodnevne prakse, datog trenutka. U takvoj situaciji, šire ili uže teorijske osnove i urbana matrica »urbanista progresista« prodile su i u naše urbanističke kuće, među naše urbaniste (već pomenute arhitekte), a odatle i u prostorne relacije.

Koji su uslovi i razlozi doveli do prodora (i prihvatanja) tih ideja u okvire naše urbane delatnosti? Nedostatak sopstvene teorije i prakse morao je usmeriti urbaniste ka preuzimanju tuđih, gotovih rešenja. Da li ih je »urbanistima progresistima« privukla ideja o potrebi za više sunca, zelenila, prostora, podizanja kvaliteta života, ili je to sama ideja modernog?

Da li je na tadašnjem stepenu našeg društvenog razvijatka, u centralizovanom sistemu planiranja, mogla da egzistira, direktno ili indirektno, ideja o hipotetičnom čoveku? Odgovor na ova, a i druga pitanja, nije lako dati. Mogao bi se dobiti samo kroz jedan širi i dubljji naučnoistraživački pristup. A on je, čini nam se, i te kako potreban.

Možemo, ipak, konstatovati izvesnu sličnost između urbanne matrice »progresističkog urbanizma« i nekih naših novoizgrađenih naselja, njihovih pojedinih delova, kao i to da su ove ideje prodile u našu sredinu bez iole ozbiljnije kritičke analize. Posebno se to dà videti kada postavimo pitanje: koliko te ideje odražavaju način života naših ljudi, duh i suštinu našeg samoupravnog koncepta?

Jer, često smo suočeni s izvesnim stepenom nezadovoljstva novozgradenim stambenim delovima pojedinih naselja (kolektivno stanovanje). Isplanirane sredine deluju ponekad bezlično, hladno, nemaju svoj identitet, ljudi se na njih teško pnyikavaju. Ti prostori ne pružaju mogućnost većeg ličnog angažovanja, veći stepen slobodnih aktivnosti svih starosnih struktura u njima. Takve fizičke strukture ne obezbeđuju uvek osećanje privatnosti,¹⁰ teritorijalnosti; ne odražavaju način života naših ljudi, njihovih stvarnih potreba, interesa i želja. Ljudi masovno »beže« u vikend »zone«, stvara se još jedan vid degradacije čovekove okoline.

S razlogom se onda možemo zapitati: Šta nam znače takvi, bezlično isplanirani prostori pojedinih naselja (posebno kada u društveno usmerenoj stambenoj izgradnji gradimo za poznatog korisnika)? Kakav im je društveni značaj i smisao; koja im je upotrebljena vrednost? Koji se i čiji ciljevi i interes projektuju u takve fizičke strukture? Na kojim osnovama, na osnovu čega? Za koga?

Evidentan je raskorak između upotrebe vrednosti isplaniranih sredina i stvarnih potreba korisnika jer u stvarnosti često egzistiraju različiti vrednosni sistemi, planera i urbanista s jedne strane i korisnika (različitih starosnih struktura, socijalnih grupa) s druge.

Zato ako na ovom planu ljudske delatnosti hoćemo u potpunosti da prevaziđemo pojave ovakvih raskoraka, svih vidova otuđenja, da eliminišemo i sprečimo svaku pojavu monopolija, da dalje razvijamo naš samoupravni sistem, podruštavljavamo ga i oslobađamo stvaralačke potencijale naših ljevel korisnik (sve starosne strukture i socijalne grupe i njihove stvarne potrebe). I ne samo to, svi ti korisnici (i sadašnji i budući) moraju biti stvarni nosioci, aktivni učesnici procesa planiranja svojih stambenih naselja, kreatori ne samo svoje neposredne sredine, za koju su svakako najzainteresovani, nego i znatno šire.

Proces prostornog i urbanističkog planiranja ljudskih naselja mora u potpunosti zaživeti na osnovama i idejnim opredeljenjima našeg društveno-političkog, samoupravnog sistema i polaziti od društveno-ekonomskih mogućnosti naše zajednice. Jer, samoupravni koncept u svojoj biti vodi daljem prevazilaženju svih vidova otuđenja čoveka ka stvaranju i izgradnji takvog humaniteta koji se bazira na odnosima zajedništva slobodnih i ravnopravnih subjekata, poštovanju integriteta ličnosti svih članova zajednice, koji su, ujedno, i stvaraoci, graditelji svoje sopstvene sreće svog načina života, svoje životne sredine.

Čovek, kao individua i društveno biće, koji svesno radi na ostvarenju svojih i društvenih ciljeva, mora biti izvor i ishodište svake misli o promeni čovekove sredine, mora biti u fokusu svakog pristupa i postupka procesa prostornog i urbanističkog planiranja, i to ne kao hipotetičan, apstraktan čovek, nego kao konkretna ličnost sa svojim stvarnim potrebama, interesima i željama, te imati dominantan, odlučujući uticaj i u ovom delu procesa društvene reprodukcije, shodno i u duhu naših samoupravnih društvenih odnosa.

Samo na taj način će novoizgrađena naselja prevazići pojavu svojih bezličnih crta i karakteristika samo tako da dobije svoju boju, specifičnost, odgovarati načinu života svojih korisnika i izražavati ga.

NAPOMENE:

¹ Ovo je deo teksta »Neka razmatranja o mestu čoveka u procesu planiranja ljudskih naselja, stanovanja«, koji je saopšten na Drugom jugoslovenskom naučnom skupu Industrijska izgradnja stanova, INDIS '79, Novi Sad, decembar 1979.

² Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967, str. 253.

³ Fransoaz Šoe, *Urbanizam u topija i stvarnost*, Građevinska knjiga, Beograd 1978, str. 25.

⁴ Karl Marks, Friedrich Engels, isto, str. 245.

⁵ i ⁶ Le Corbusier, *Atinska povlja*, Dokumentacija savremene arhitekture Kluba mladih arhitekata, Beograd 1965, str. 22.

⁷ i ⁸ Fransoaz Šoe, isto, str. 25, 24, i 30.

¹⁰ Značenje pojma privatnost preuzeo je za ovu svrhu iz knjige Žarka Koraća *Covek i grad*, Glas, Beograd 1978.